

MAGYAR NYELVŐR

137. ÉVF.

*

2013. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

A határtalanítás az Osiris idegen szavak szótárában és a szókészlet*

1. A határtalanítás (detrianonizáció) a magyar nyelvtudomány egyik kiemelkedő feladata az 1990-es évek elején bekövetkezett társadalmi változások nyomán. Az alábbiakban a határon túli magyar régiók nyelvváltozatai kölcsönszavainak (idegen szavainak) a rövid elemzése következik, az Osiris idegen szavak szótára alapján. A bemutatás kettős jellegű: egyrészt az idegen szavak egyes kulturális jellemzőit foglalja össze az ezredforduló közegében, másrészt a szókészlet funkcionális értelmezése alapján nyelvi szempontból vizsgálja azokat. A határon túli magyar nyelvi közösségek által használt kölcsönszavak a hálózattermészetű magyar szókészlet részét képezik. A magyar szókészlet általános leírásához és a határon túli szavak (jelentések, fonológiai és morfológiai alakok) leírásban történő integrálásához a szó és a szókészlet funkcionális újraértelmezésére van szükség. Ezt az újraértelmezést az alábbi tanulmány tömören vázolja, a bemutatásban javasolva a részletes kidolgozást.

2. A magyar kultúra, a magyar nyelvközösség évszázadok óta dokumentáltan reflektál folyamatosan a magyar nyelv fontosnak tartott jellemzőire és más nyelvekkel való kapcsolatára. E reflexív folyamatok egyikeként az idegen szavak, kölcsönszavak témája hosszú ideje (legkésőbb a 18. század vége óta) a kulturális és a nyelvtudományi figyelem középpontjában áll. A figyelem egyaránt irányul a kölcsönszavak értékelésére, magyarosítására, befogadásuk körülményeire és feltételeire.

Több évszázada heves viták állandó témája az idegen szó magyar nyelvbeli helyzete, elfogadhatósága, befogadhatósága. A kulturális jellegű mindenkori vita két fő álláspont körül zajlik. Az egyik népszerű álláspont szerint a kölcsönszavak idegenek a magyar nyelv rendszerétől, ezért fölöslegesek, sőt károsak, így kerülni kell őket, valamint szükség van a magyarral való helyettesítésükre. A másik uralgó álláspont szerint a kölcsönszavak természetes fejleményei a nyelv történetének és kontaktusainak, ezért nem fölöslegesek, ellenkezőleg: hasznosak, mert az adott nyelvet (így esetünkben a magyart) és annak nyelvközösségét bekapcsolják a kultúrák és a nyelvek közötti folyamatos diskurzusba. Ezek a kérdések valójában legalább annyira kulturálisak, mint nyelvészetiek, inkább nyelvi és művelődési értékekre irányítják az önreflexiót, és csak részben nyelvi rendszertani jelenségekre. A problémák felvetése ilyen keretben teljesen természetes és szükséges:

* A tanulmány a K 100717 OTKA pályázat támogatásával készült.

egy közösség saját kulturális önépítésében és önértelmezésében viszonyba hozza saját magát környezetével, így a földrajzi és kulturális környezetében a vele érintkező nyelvekkel is.

A társadalom, a közösség, a kultúra és a nyelv emergens, autopoetikus, önalkotó rendszerek (vö. Luhmann 1998: 64 kk., Maturana–Varela 1980). Nem készen adott struktúrák, amelyek öröktől fogva lennének az egyén számára, és emellett valamely erők időnként megváltoztatják őket, hanem a cselekvő emberek maguk éltetik, tartják fenn és módosítják, ha kis mértékben is és nem föltétlenül tudatosan. Egy kulturális és nyelvi közösség a cselekvő fenntartásban mindig meghatározza önmagát, többek között a környezetéhez való viszonyban is. A környezettel való viszony kétirányú: egyrészt háritó, másrészt befogadó, arányukat tekintve a környezet jellegétől és a belső értelmező cselekvésektől és ideológiáktól is függően. A környezettől való függetlenség és függőség nem kölcsönösen egymást kizáró rendszerjellemzők, hanem meghatározott feltételek mellett együtt, egymást segítik. Az autonómia ebben az értelemben nem a teljes elzárttság, nem a kapcsolathány. A magyar nyelvközösség a honfoglalás óta meglehetősen egyértelműséggel meghatározta a maga részéről nyelvi autonómiáját, valamint környezetének jellegét. E cselekvő önfenntartásban, önreflexióban az 1920 utáni külső magyar régiók helyzete specifikus, többek között az adott többségi államnyelvi hatások regionális jellege miatt. E hatások adatolása, elemzése és értelmezése összetett feladat.

A magyar kultúrának és nyelvközösségnek a kölcsönszavakkal kapcsolatos egyik reflexív tevékenységi formája és annak eredménye az idegen szavakat (kölcsönszavakat) értelmező szótár. Az idegen szavak szótára az idegen eredetűnek tekintett szavakat az értelmező szótárra jellemző módon magyar eredetű vagy magyar jellegű szinonimákkal vagy definíciókkal magyarázza meg. Természetesen nagyon sokféle nyelvhasználati területről kerülnek a magyarba is más nyelvekből szavak. E szavaknak egy része közhírt és gyakori (például: *rádió, sport, pendrive*), más részük viszont ritka, szűkebb szakmai vagy műveltségi körök nyelvváltoztatában és világról való tudásukban ismeretes (például: *disztribúció, fibrin, nonverbális*). Az idegen szavak szótárának ezért több funkciója érvényesül egyszerre: informál, az ismeretlen szó jelentését megadja, valamint kulturális és magyarító szerepet tölt be.

A magyar nyelv és nyelvközösség történetében korszakhatár 1920 (vö. Tolcsvai Nagy 1998). Ekkor, az első világháborút lezáró békeszerződés Magyarország korábbi területének kétharmadát, lakosságának 57%-át az utódállamokhoz csatolta. Az elcsatolt területek új államaiba összesen 3,2 millió magyar nemzetiségű és anyanyelvű ember került (Romsics 2001: 147). Az utódállamokban az őshonos magyar régiók kisebbségeinek alapvetően negatív nyelvi sorsát a többségi nemzet államilag irányított nyelvpolitikai döntései határozták meg. Ehhez a meghatározottsághoz a magyar nyelv sztenderd változatának Budapest-központú kiterjesztése, pontosabban annak kulturális szándéka járult. Ez a helyzet csak 1990 után változott meg a politikai átalakulás nyomán. Az átalakulás egyik folyománya lett a határtalanítás, a detrianonizáció (mindkét kifejezés Lanstyák István alkotása). A magyar nyelvet leíró kézikönyvek, tehát szótárak, grammatikák, kézikönyvek lényegében csak a magyarországi sztenderd nyelvváltozatot mutatták és mutatják be.

Határozott elméleti és módszertani váltás nyomán a határtalanítás folyamatában a Kárpát-medencei magyar nyelvközösség minden régiójának nyelvi változatai, azok megfelelő adatai bekerülnek a leírásba, azaz bekerülhetnek a leírásba ott, ahol erre tudományos felkészültség van. A határtalanítás programja annak a szándéknak és tevékenységnek a megvalósítása, amelynek eredményeként a magyar nyelvet, elsőként annak szókészletét egységes rendszernek tekinti vagy tekintheti mindenki abban az értelemben, hogy az államhatárokkal elkülönített régiók és az anyaország közötti magyar nyelvi kommunikáció mind a gyakorlat, mind a rendszer szempontjából megszakíthatlan, folyamatos és összefüggő (ehhez vö. Maticsák [szerk.] 2007 tanulmányait).

Ez a program az 1990-es évek közepén kezdődött, és ma is tart, főképp a Termini kutatóhálózat tevékenységével, a teljes Kárpát-medencei magyar nyelv szókészletének felméréseivel, egységes nyelvtudományi szempontok szerinti leírásával és az összefüggések, egyezések és különbségek hálózatszerű rögzítésével (<http://ht.nytud.hu/>; I. Benő–Péntek [szerk.] 2011). E leíró és nyelvtervezési program részeként az értelmező és az idegen szavakat tartalmazó szótárak szókészletének a teljessé szerkesztése történik. A hagyományosan csak magyarországi szókészleti elemekhez a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyar közösségek nyelvváltozataiból származó, szociolingvisztikai és lexikológiai módszerekkel gyűjtött szókészleti elemek kerülnek, lefedve a Kárpát-medence magyar nyelvi variabilitását, az adott lehetőségek keretében. Két ilyen szótár készült eddig, az akadémiai Értelmező kéziszótár (Pusztai [szerk.] 2003) és az Osiris idegen szavak szótára (Tolcsvai Nagy [szerk.] 2007).

3. A szókészlet lényegi jegyeit a szó alaptermészetének tulajdonságai révén lehet jellemezni. A szó nyelvi jelként egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus kapcsolata (vö. Langacker 1987). Mind a fonológiai, mind a szemantikai szerkezetről fogalmi jellegű tudása van a beszélőnek és közösségének. A fonológiai és a szemantikai szerkezetek, valamint szimbolikus kapcsolataik mint nyelvi (a szó esetében alapvetően morfológiai) szerkezetek nem magukban állnak, hanem más lexikai elemekkel különböző viszonyban funkcionálnak.

A szókészlet nem lista, sem a Saussure-féle langue értelmében, sem a generatív grammatika szabály-lista kettősségének az értelmében. A szókészlet különböző szemantikájú és fonológiájú szavak rendkívül összetett hálózata, amelyben különböző típusú összefüggések léteznek és funkcionálnak. Ezeknek az összefüggéseknek egy részét a nyelvtudomány hosszú ideje számon tartja (ilyenek a poliszém, szinonim és homonim viszonyok), egy részét viszont csak most kezdi földelelni elsősorban a kognitív szemantikai kutatások révén (vö. Geeraerts 1990, 1997, 2001, Geeraerts–Grondelaers–Bakema 1994; Cuyckens–Dirven–Taylor [eds.] 2003, Cruse et al. [eds.] 2002). A lexikonban onomasziológiai és szemasziológiai tényezők működnek. A lexikon elemei egyrészt a megnevezés felől formálódnak meg, és kerülnek összefüggésbe egymással (egy lexikai elem milyen fonológiai és morfológiai felépítésű, jelentése mit tartalmaz, hogyan, milyen változatai és kiterjesztései vannak), másrészt a megnevezendő fogalom felől formálódnak meg, és kerülnek összefüggésbe egymással (egy fogalmat hányféle és milyen lexikai

elemmel lehet megnevezni). E tényezők szorosan összetartoznak a rendszerben és a használatban egyaránt, miközben a használatban egyes tényezők kerülnek előtérbe, játszanak szerepet a fogalmi konstruálásban, míg mások háttérben maradnak.

A szókészlet dinamikus, hálózati működése változatokat tartalmaz, amelyek a gyakrabban tárgyalt fonológiai, morfológiai és szintaktikai mellett igen jelentős szocioszemantikai variabilitás szerint valósulnak meg. A nyelvhasználat a szó-készletben – amint ezt a magyar nyelv példája is bemutatja – a hálózaton belüli változatok párhuzamos, gyakran poligenezisen alapuló, összetartó (konvergens) vagy éppen széttartó (divergens) történeti alakulását is megvalósítja, rendszer és használat egységében. E folyamatokban a kulturális és szókészleti tényezők összetalálkozása figyelhető meg. A szókészletbe egy nyelv lexikai elemei általánosan beletartoznak, még ha szociolingvisztikai, regiszterbeli korlátozottságuk van is. A lexikon nyelvtudományi leírásban idealizált hálózati rendszerében meglévő nyalábos együttállásokat, tartományokat az anyanyelvi beszélők saját megismerésük, közösségi és kulturális betagozódásuk szerint tudják és használják. Ekképp például a jól adatolt, a területi alapú változatoság nem magában mutatkozik meg, és nem a sztenderd változattal szemben, hanem kapcsolódik a fogalmi változatosághoz, onomasziológiai és szemasziológiai szempontból egyaránt. Ez a változatoság nem feltétlenül pontosan, élesen körülhatárolt változatokban létezik elkülönülve, hanem a mindenkori nyelvjárási, városi populáris, regionális általános nyelvváltozati variabilitás részeként. Oly módon, ahogy a beszélőközösségek és az egyének nyelvi tudása és nyelvhasználata eltér és azonosul, dinamikusan. A lexikon ilyen funkcionális ismeretében a nyelvtudomány nem teheti meg, hogy csupán a kodifikált sztenderd lexikai elemeket tekinti a nyelvi rendszer részének.

4. Mint az emberi megismerés minden tárgyára és eredményére, az idegen szó, kölcsönzó fogalmára is a történetiség jellemző: értelme, értelmezésének tartalma történeti koronként változik. Az idegen szó magyar nyelvészeti és művelődési újraértelmezése az új, a korábbiaktól eltérő, más jellegű empirikus adatok hozzáférhetősége és feldolgozandósága miatt esedékes. Az újraértelmezés a korábbi fogalmi feldolgozás árnyalását, kiegészítését jelenti, nem föltétlenül a teljes dekonstrukciót. Látni kell azonban, hogy a magyarba ma bekerülő idegen szavak más művelődési közegben jelennek meg, mint korábban. Ennek egyik fő megvalósulási formája a nemzetközi szavak terjedése és használata az idegen nyelvet valamilyen szinten beszélők között. A másik fő megvalósulási formája a határon túli magyar anyanyelvű és valamilyen formában kétnyelvű, kisebbségi helyzetben és más államnyelv közegében élők kölcsönzóhasználat. A két megvalósulási forma szociolingvisztikai, szociológiai és szociálpszichológiai jellemzői részben azonosak, részben azonban különböznek (különbség van például a kényszer és a szabad választás között, a forrásnyelv tekintélye szempontjából is). Ezek a tényezők nem képezik tárgyát az itteni tanulmánynak. Annyi azonban megjegyzendő, hogy egy idegen szó egy célnyelvi közösség számára valamilyes gyakori használat (tehát begyakorlottság) után elveszíti teljesen idegen voltát, bár megtarthatja származtatott

jellegét, vagyis a beszélők tudhatnak arról, hogy az adott kifejezés más nyelvből származik, de ezzel együtt már sajátjuknak érzik.

A határon túli magyarság idegen szavait körültekintően kell leírni és megítélni. A szóanyag szótározása megkezdődött, áttekintése és a szociolingvisztikai ismeretek alapján megállapítható, hogy a teljes magyar szókészleten belül, a Kárpát-medencei őshonos magyar nyelvközösség hálózatában ezek a kölcsönszavak sajátos helyet foglalnak el. Sajátos helyet, amennyiben egy-egy régióban, helyi közösségben egy-egy kölcsönszó érthető, használatos, addig a nyelvterület többi részén, a nyelvközösség többi egységében, a tágabb magyar közegben nem vagy nem könnyen vagy nem föltétlenül érthető, ezért esetenként lefordítandó a nem kétnyelvűek számára. Ami a kisebbségi helyzetben élő, különböző mértékben kétnyelvű magyar anyanyelvű számára magyar szónak számít (vagy kölcsönzöttnek, de nem idegennek, mert használatos), az más magyarok számára idegen, mert ismeretlen és felismerhetően más nyelvből ered.

Másképpen: a kölcsönszó idegen jellege régióként nagymértékben eltérő. Azok számára, akik nem egy határon túli régióban élnek, ezek a szavak lefordítandók. Az idegen szó kategóriája nem terjeszthető ki a teljes magyar nyelvterületre és nyelvközösségre megszorítások, pontosító korlátozások nélkül. Az idegen szó nem egyszerűen a rendszerbeli közmagyar szóval áll szemben, az idegen szót használó nem egyszerűen a magyar szót használóval áll szemben a közösségi rendszerben. A fokozat szerinti (skaláris és nem éles) különbségeknek ma nem tudjuk kimerítően pontos szociológiai vagy földrajzi határait megadni. Ez a jelenség nem egyedül a határon túli kisebbségi magyarság körében mutatható ki (a formai szempontokat erőteljesen érvényesítő rendszerezéshez l. Lanstyák 2006).

5. A 2007-ben megjelent Osiris idegen szavak szótára (Tolcsvai Nagy [szerk.] 2007) negyvenezer önálló szócikket tartalmaz, mintegy ötvenhatezer jelentéssel. Ennek a puszta mennyiségnek a tagolódása sok szempontból tekinthető lényegesnek. Például számos, korábban sehol nem szótározott nyelvi elem található itt (főképp az elektronikus információs rendszerek vagy a kognitív tudomány világából), vagy olyan szavak, kifejezések, amelyek 1990 előtt évtizedekig nem kaphattak helyet magyar szótárban (például a keresztény hit görög és latin eredetű szókészlete).

Van azonban egy olyan összetevője a szótárnak, amely ma még mindig újdonságnak számít, jóllehet ez a minősítés az 1990 előtti cenzurális akadályok máig érezhető hatását mutatja. Az Osiris-szótár mintegy 1900 határon túli idegen szót, kölcsönszót tartalmaz, szervesen beépítve őket az egyetemes anyagba. A „ht-listát”, ahogy a szakma nevezi, a külső régiók nyelvi intézeteinek munkatársai gyűjtötték, részben párhuzamosan az Akadémiai Kiadónál 2003-ban átdolgozva megjelent Értelmező kéziszótár határon túli anyagával, részben azt követően, további gyűjtésként, Lanstyák István vezetésével: Péntek János és Benő Attila (Erdély); Lanstyák István és Szabómihály Gizella (Felvidék); Papp György, Tóth Hajnalka és Varga Tünde (Vajdaság), Beregszászi Anikó és Csernicskó István (Kárpátalja), Ćurković-Major Franciska, Lanstyák István és Žagar-Szentesi Orsolya (Horvátország), Kolláth Anna (Muravidék), Szoták Szilvia (Őrvidék). E helyről is külön köszönet jár mindannyiuknak. Ez a munkálat nem önmagában

folyt és folyik, hanem általában is a Kárpát-medencei magyar nyelvterület magyar nyelvének minél teljesebb, használatközpontú leírásának részeként: ebben a nyelvtudományi tevékenységben az államhatárok nyelvpolitikai tényezők, a helyi, regionális és egyetemes magyar összefüggéseket pedig csak a nyelvhatárok korlátozzák, illetve a tényleges nyelvvaltozati elkülönülések tagolják. Az összefüggések ilyen jellegét még mindig hangsúlyozni és figyelemfelhívóan szükséges bemutatni.

Még ha röviden is, érdemes szemügyre venni ezt a gazdag szóanyagot, még-hozzá abból a nézőpontból, ahonnan a teljes szótári szóanyag is látható. A jelen tanulmány a Kárpát-medencei kisebbségi magyar régiók kölcsönszavainak rendszerét a kulturális és a szóképzleti jellemzők kettőségén belül két specifikusabb szempontból tekinti át: a forrásnyelvi és célnyelvi morfofonológiai jellemzők egyes típusai és a kulturális, alaki és szemantikai befogadó közeg szempontjából, kognitív nyelvészeti keretben. Az elemzés elsősorban példákat ad, a rendszeres leírást megalapozandó; nem törekszik a kölcsönszavak Lanstyák (2006)-ban kidolgozott rendszerének sem átvételére, sem átdolgozására. Célja viszont modellálni a ht-kölcsönszavaknak a teljes magyar szóképzlethez való konstruálási, megértési feltételeit, első megközelítésben. A tanulmány az Osiris idegen szavak szótára (Tolcsvai Nagy [szerk.] 2007) szócikkeiből idéz példákat.

6. Az Osiris idegen szavak szótára határon túli anyagának egyik lényeges tényezője a forrás és a cél: honnan erednek jellegzetesen ezek a ht-listás szavak, milyen nyelvi közegből származnak, és milyen magyar nyelvi közegbe kerülnek be. A befogadó magyar nyelvi közeg esetében az az egyik fő kérdés, hogy van-e olyan szóképzleti, azaz fonológiai, szemantikai és morfológiai hálózat, amelyhez az adott szó csatlakozik, vagy nincsen, illetve ha van, akkor ahhoz a hálózathoz miképpen viszonyul. Az első, rövid áttekintés is igen színes világot tár föl. Ez a világ azért is érdekes, mert az egyes külső régiók nem különülnek el mindig jellegzetességeikben, sőt nem csupán hasonlóak, de egyes szóképzleti elemek szinte egységesen jelentkeznek jórészt mindegyikben. Ez a fejlemény bizonyítással további figyelmet is érdemel majd.

A pusztá eredetet tekintve is föltűnő néhány szócsoport határozott elkülönülése. Egyrészt jól körülhatárolódik az az ógörög–latin eredetű klasszikus európai szóréteg, amely a régiónkénti államnyelv közvetítéséből került be egy-egy külső régió nyelvébe, sokszor párhuzamosan vagy újból, föltehetőleg a korábbi használati változatok által is támogatva vagy a szóképzleti poligenezis megvalósulásaiaként. (A példák az Osiris-kötetben véglegesített változat szerint olvashatók alább. A Kárpát-medencei magyar régiók rövidítései a már megszokott módon szerepelnek: Er – Erdély, Fv – Felvidék, Hv – Horvátország, Ka – Kárpátalja, Mv – Muravidék, Öv – Örvidék, Va – Vajdaság. A ● az alakváltozatok közötti jel.) Például:

bakalár [lat] Fv ● **bakalör** Öv ● **bakalávr** Ka *okt* **1.** három tanévig tartó főiskolai képzésben részesült, főiskolai végzettségű személy **2.** az ilyen képzésben részesült személy végzettsége (röv. bc.) (→bakkalaureus, →becselevr)

centrála [lat] *műsz* Va, Hv telefonközpont

centrálna [lat] Hv, Mv központi fűtés

chirurg [Fv Ka Va hirurg; Hv Mv Őv kirurg; gör→lat] *orv* Fv, Va, Ka, Hv, Mv, Őv sebész

chirurgia [Fv Ka Fv hirurgia; Őv kirurgia; gör→lat] *orv* Fv, Ka, Őv sebészet (→kirurgia, →hirurško odelenje)

Egy másik réteg egyértelműen a környező országok államnyelveiből, alapvetően a szláv nyelvi közegeből származik, kisebb részben románból, németből vagy ukránból. Ezek a szavak jóval erősebben kötődnek a kétnyelvűségi helyzet kölcsönzéseihez, hiszen e kifejezéseket elsősorban az adott, valamilyen módon kétnyelvű magyar anyanyelvűek ismerik. Példaként említhető:

bitovka [szlk] *ép* Fv kisebb tömbház

blagajna [Mv blágajná; szrb/hrv/szln] *ker* Va, Hv, Mv pénztár

blagajnica [Mv blágajnica, szrb/hrv] *ker* Va, Hv, Mv pénztárosnő

cvicski [szlk] Fv tornacipő

mutuj [rom] Er 1. néma 2. ügyetlen, buta

nakáz [ukr] Ka rendelet

auszstellöl [ném] Őv kiállít vmilyen hivatalos nyomtatványt

Néhány angol kifejezés is található e szóanyagban:

baszket [ang] *sp* Va • **baszketbal** Fv, Ka, Őv kosárlabda (→basketball)

baszketbalozik *sp* Fv, Ka, Őv • **baszketozik** Va kosárlabdázik, kosarazik

bedzs [ang] Va, Hv kitűző, jelvény

Egy harmadik réteg olyan szókészleti réteghez tartozik, amelybe a nagy európai nyelvekben (francia, német, angol) ismert, lényegében nemzetközivé vált, igen sok nyelvben meglévő szavak tartoznak. Az itteni szóanyagban mindezek a maguk sajátos fonológiai, szemantikai és morfológiai jellegzetességeiket mutatják, például:

áдресza [fr→rom] Er 1. átirat (hivatali műfajként) 2. laccím (→adrezz)

institút Mv • **insztitút** 1. Er, Va, Hv, Öv [lat→ném] 1. intézet 2. intézmény (→institúció, →institútum)

penszió [or] Ka nyugdíj (→penzió)

Ez utóbbi csoportnak egy további sajátos esetében az érintkező államnyelvi közvetítéssel bekerült szó általánosan nem ismert, más változatai viszont valamenynyire föltehetőleg igen. Ilyen például:

alimentára [rom] Er élelmiszerüzlet

areál [lat] Fv, Öv telep, zárt terület (→sportareál, →teniszareál)

Az eredeten kívül néhány további egyszerű jellemző is igen sok információt ad az itt tárgyalt szavakról. Így sokszor a kölcsönszó alakja azonos jelentésben, enyhén eltérő alakban, több régióban is adatható:

agencia • **ágencia** [lat] 1. ügynökség 2. ügyvédi megbízatás • **ágencia** Va, Hv ügynökség • **agenció** Mv ügynökség • **ágenció** Hv ügynökség (→agencúra)

A ht-szóanyag egyik további jellegzetessége a fonológiai és morfológiai variáció, miképpen azt az alábbi példák mutatják, az utalókban azonosítható gyakoribb, elterjedtebb változatokkal viszonyban. Ezeknek a változatoknak a mai magyar nyelvi státusát csak további tüzetes dialektológiai, szociolingvisztikai vizsgálatok tudják majd tisztázni.

analíza [Fv Hv analíza; Er analiza; gör] Er, Fv, Hv elemzés; részekre, elemekre bontás; vizsgálat (→analízis)

ekológia [gör] 1. Fv, Ka, Hv környezettan 2. Fv, Ka, Va, Hv, Öv környezetvédelem (→ökológia)

ekonóm [gör] közg Fv, Ka közgazdász (→ökonómus)

ekonómia [gör] tud 1. Fv, Va, Ka, Hv közgazdaságtan 2. Va, Hv állami birtok • **ekonomija** Mv 1. közgazdaságtan 2. állami birtok (→ökonómia)

hemia [gör] Va vegytan, kémia (→chemia)

A fonológiai és morfológiai változatok egy másik jellegzetes megvalósulása a görög–latin szóalakok megrövidülése, mint a következő példákban, amelyek lényegében a teljes szláv államnyelvi területet lefedik:

agronom [gör] Va, Mv okleveles mezőgazdasági szakember • **agronóm** Fv, Ka, Hv okleveles mezőgazdasági szakember

diktánt [lat] Ka (ukrán vagy orosz nyelvű) tollbamondás • **diktát 1.** Fv (szlovák nyelvű) tollbamondás **2.** Va, Hv, Öv tollbamondás általában (→diktátum 2)

diplom [gör→lat] Fv, Ka elismerő oklevél (→diploma)

Mindkét példásor esetében igen fontos a hatások forrásainak a szerepe. Így: az általános fonológiai és morfológiai változatosságban egyrészt szerepe van a forrásnyelvnek, másrésztől meghatározó a kölcsönző magyar nyelv nyelvjárásainak, regionális változatainak a befogadói alapozó hatása (a klasszikus nyelvjárási, nyelvjárás-típusbeli különbségeken túl a magyar történeti hatásoknak). A rövidítő példákban pedig a közvetlen kölcsönző nyelven túl a magyarra általánosságban szintén ható német nyelvi művelődés görög és latin szóalakokat hagyományosan rövidítő eljárásainak a mintája feltételezhető.

Még sajátosabb egy általánosan a magyarban meglévő szó új jelentésének a regionális megjelenése. Csak néhány példát lehet kiemelni:

akció [...] **9.** Er, Fv, Va, Hv rendezvény; szervezett családi, kisközösségi, társas esemény; közös munka × **ifjúsági** ~ Va, Hv önkéntes, szervezett munkavállalás, az ország második világháború utáni újjáépítésének idején (jórészt fiatalok által) végzett építőmunka [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: cselekvés, tevékenység]

gubernátor [...] **12.** *hiv* Ka kormányzó, a megyei állami közigazgatás elnöke (→gouverner) [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: országos kormányzó, a király helytartója]

hulahopka [ang] Mv • **hullahopp** Va, Hv vékony női harisnyanadrág [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: játék nagyméretű karikával]

kugli [...] **2.** Va, Hv *gasztr* gombóc (fagylalté) [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: tekejáték]

poén [...] **3.** Va, Hv pont (a teljesítménymérés eszköze) [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: történet vagy vicc csattanója]

poénozás [...] **2.** Va pontozás (versenyen) (→poén) [magyar köznyelvi elsődleges jelentése: csattanó megfogalmazása]

Az azonos alakú, esetleg nyelvtörténetileg azonos eredetre visszavezethető, de a mai beszélő számára nem sok kapcsolatot mutató szavakra is akad példa:

akt² [lat] **1.** Va, Hv cselekedet, tett (→aktus) **2.** Hv *hiv* ügyirat, akta [a homonim **akt**¹ [ném] a mezítelen emberi test művészi ábrázolása]

diéta³ [lat] *hiv* Fv, Öv napidíj [**diéta**¹ [lat] (tört) országgyűlés]

restauráció² [lat] Fv • **resztauráció** Mv vendéglő, étterem (→restaurant) [a homonim **restauráció**¹ [lat] **1.** helyreállítás (műalkotásé, műemléké) **2.** újjáépítés **3.** *pol*, *tört* a korábbi politikai állapotok és társadalmi rendszer helyreállítása, visszaállítása **4.** *tört* vármegyei tisztújítás (1848 előtt) **5.** resti]

A határon túli kölcsönszóanyag a forrás szempontjából a következő jellemzőket mutatja. A kölcsönszavak egy része közvetlenül a kétnyelvűséggel függ össze, mert a forrás a többségi államnyelv. Ugyanakkor e szavak egy jó része, miközben egyrészt államnyelvi közvetítésű, aközben másrészt mind fonológiai és morfológiai, mind szemantikai szempontból valamilyen tágabb lexikai hálózatba kapcsolódik. A szókészlet hálózatként értelmezése abból a fölismerésből ered, hogy a szavak poliszém jelentésrendszere önmagában is hálózatszerű, amennyiben az egyes jelentések összetevői (az absztrahált tulajdonságok) a kategorizációs műveletekben nyalábos elrendeződést mutatnak, vagyis egyes tulajdonságok jellegzetes együttállásokban jelennek meg az egyes jelentésekben (vö. Geeraerts 1997, Tolcsvai Nagy 2012). A fonológiai szerkezet és a szimbolikus morfológiai struktúra mint tudás hasonlóképpen fogalmi jellegű. Így a poliszém jelentésszerkezetben az egyes jelentések különböző módokon és fokokban nemcsak elkülönülnek, hanem át is fedik egymást, részlegesen megfelelnek egymással. Ez a szemantikai jellegzetesség érvényesül a különálló, de jelentésükben valamilyen módon összekapcsolódó szavak között is, például a szinonímia, a fogalmi sémák (tudáskeretek, forgatókönyvek) kiterjedő aktivációiban (a szinonímiára l. például Andor 1998). Ugyanez a nyelvi kifejezések másik pólusán, a fonológiai oldalon is tapasztalható, a hangzáminták átfedéseiben. Ezek a konceptuális hálózatok adják egy-egy szó támogató mátrixát (Langacker 1987: 13–4), amelyben a szó jelentése és fonológiai, morfológiai alakja elhelyeződik, fölismerhető, aktiválható. Az idegen szavak esetében az ilyen hálózat mértéke és begyakorlottsága nagyobb szóródást mutathat, mint az ősi vagy régen meghonosodott, gyakran használt szavak esetében.

A határon túli idegen szavak funkcionálásában a fent vázolt szempontok szerint a következők fontosak.

1) A szavak egy tekintélyes része olyan nyelvből származik (a görögből, a latinból, a franciából, a németből), amelyből számos más kölcsönszó is ered, ezért a kezelésükre, feldolgozásukra már van valamilyen minta (ez ma már egyre inkább igaz lehet az angol eredetű szavakra is).

2) A szónak az 1. pontban jelzett tulajdonságaival összefüggésben vannak közvetlen kapcsolatai általában a magyar nyelvben. Vagyis azonos eredetű, de más alakú és/vagy más jelentésű, de hasonló alakú szavakkal gyakran közvetlen összefüggésbe hozható. Ez a kapcsolat nem csupán nyelvészeti igazolható, hanem az anyanyelvi beszélő számára is fölismerhető, legalább a nyelvi tudásában bizonyos mintákkal (fonológiai, szemantikai és morfológiai szerkezetek

szimbolikus kapcsolataival) nem tudatosan is összefüggésbe hozható. Különösen fontosnak tűnnek azok a szavak, amelyek a szó összmagyar jelentéshálózatát, poliszém struktúráját bővítik egy-egy új jelentéssel.

3) A kölcsönszavak egy másik része a magyar nyelvterülettel határos szláv nyelvekből vagy a románból származik. Ezek a szavak kevésbé ágyazódnak be a magyarba, mert fonológiai és morfológiai szerkezetük kevésbé ismeretes a magyar anyanyelvűek számára, jelentésük pedig nehezebben kapcsolódik be fogalmi és szemantikai hálózatokba, nagyobb mértékben egyedül állnak a lexikonban.

4) A listára fölvett szavak tekintélyes része nemcsak egy régióban használatos, hanem többen, sőt gyakran az összesben. Ez a fajta kiterjedtség igen jelentős, hiszen azt jelzi, hogy általánosabb nyelvi folyamatok történnek, amelyek különböző okokból régió- és államhatároktól függetlenül jelentkeznek.

5) Végző soron az mutatkozik meg, hogy a határon túli régiók leggyakoribb idegen szavainak rendszere nem különül el teljesen vagy akár nagymértékben sem régióként, sem a külső régiók és az anyaország között. Mivel a ht-lista időbeli határa visszafelé nem adható meg 1990-ben, tehát bizonyonnyal jelentős részben korábbi folyamatok eredménye, okkal valószínűsíthető, hogy a kölcsönszavak tekintetében az elmúlt évtizedek során a régiókénti állami és politikai elkülönítés, a vasfüggöny ellenére sem következett be tragikus szétkülönbözés. Sőt éppen a párhuzamos és bizonyonnyal részben azonos motivációjú folyamatok a spontán összetartást jelzik.

7. A forrásnyelv és a cél nyelv fonológiai és morfológiai jellemzői után szemantikai szempontból szükséges vizsgálni az idegen szavakat, a magyar nyelv szemantikai rendszeréhez, e szemantikai rendszer által lefedett fogalmi hálózatokhoz és a fonológiai mintákhoz viszonyítva, a funkcionális kognitív nyelvészet keretében (ehhez vö. Langacker 1987, 2008; Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008). A kérdés az: mennyire könnyen vagy nehezen dolgozható fel az idegen szó, eredeti környezetétől elszakítva, egy olyan magyar nyelvi közegben elhelyezve, amelyben egyes esetekben vannak (eltérő mértékben), más esetekben nincsenek föltétlenül szemantikai és fonológiai kapcsolódásaik e kifejezéseknek.

A feldolgozhatóság körülményei összetettek. Vannak általánosan, a teljes magyar nyelvterületen elterjedt kölcsönszók, és vannak regionálisan ismertek. Vannak gyakori használatú és nagy szócsaládú kölcsönszók, és vannak ritkán használatosak, amelyek nemegyszer magukban állnak a lexikonban. A határon túli magyar nyelvi kölcsönszók között a főtebb említettekén túl vannak olyanok, amelyek semmilyen módon nem kapcsolódnak egyetlen már ismert magyar lexikai elemhez vagy annak valamilyen morfológiai vagy fonológiai egységéhez (ilyen például a román eredetű erdélyi *aprozár* 'zöldségesbolt'). Es vannak olyan kölcsönszók, amelyek könnyen felismerhetők, mert hasonló alakban és hasonló vagy egyező jelentésben a magyar nyelv más régióiban, főképp az anyaországi nyelvhasználatban használatosak (ilyen például a főnévi *archív* '1. levéltár; 2. irattár', amely Erdély kivételével minden határon túli régióban ismert kifejezés; l. még az előző rész példáit).

Az alábbiakban elsősorban a szemantikai és annak háttérében a fonológiai és morfológiai ismertség szerint mutatok be néhány csoportot a határon túli magyar

változatokba került kölcsönszavakból. A fő kérdés az, hogy a régióbeli államnyelvből bekerült kölcsönszók milyen magyar nyelvi támogatást kapnak a könnyebb megértéshez, feldolgozáshoz; vagy épp ellenkezőleg, mennyire egyedül álló az adott lexikai elem. E mértékek megbecsüléséhez a kognitív nyelvészet elméleti és módszertani keretét lehet jól hasznosítani. Az alaki és jelentésbeli feldolgozhatóság könnyebb vagy nehezebb voltát az adott kölcsönszó célnyelvi beágyazottságának mértéke nagyban befolyásolja. E beágyazottságnak a következő tényezői vannak:

- mennyire kiterjedt fogalmi hálózatba tagozódik be az adott szó (például a *próféció* 'prófécia' meglehetősen kiterjedt fogalmi hálózat, ismeretkör eleme, míg az *akontáció* 'kezdő törlesztőrészlet lízingnél' kevésbé ismert);
- fonológiai szerkezete mennyire analóg más szavakkal (például a *novelizáció* 'törvénymódosítás' fonológiailag ismerős mintát követ, míg az *aprozár* 'zöldségesbolt' fonológiailag kevésbé ismerős);
- morfológiailag mennyire átlátható, mennyire transzparens az alaktani szerkezete (például a *sportareál* 'sporttelep' morfológiailag átlátható, míg az *aprozár* 'zöldségesbolt' morfológiailag nem transzparens).

8. A ht idegen szavaknak a befogadó magyar közeg szerinti jellegzetes használati, szemantikai csoportjai a következők.

Funkcionális és alaki okokból félreérthető kölcsönszó (pl. szófajváltás miatt):

archív [arhiv; gör→lat→szlk/or/hrv/szln/ném] (biz) Fv, Ka, Hv, Mv, Öv 1. levéltár; 2. irattár (→archívum, archíva) [magyarországi alakja: archívum]

A megjelölt régiókban az *archív* szóalak főnév ('levéltár, irattár'), míg a többi térségben ugyanez az alak melléknév ('irattárban lévő, régebbi irattal kapcsolatos'), a főnévi alak *archívum*. A szóalak tehát egy fogalmi háló különböző, egymástól nem idegen részeit hívja elő. Az utóbb említett térségek magyar beszélői más nézőpontból aktiválják a megcélzott fogalmat: míg a kétnyelvűségben élőknek az *archív* dolog, az egy nyelvű magyaroknak minőség.

Alaki okokból nehezebben feldolgozható kölcsönszó:

agenció [hiperkorrekt eredetű alak] Mv ügynökség (→agentúra, ágencia, ágenció)

ágenció [hiperkorrekt eredetű alak] Hv ügynökség (→agentúra, ágencia)

audenció [hiperkorrekt eredetű alak] Va, Hv fogadás, kihallgatás (magas rangú személyiségnél) (→audiencia)

garanció [hiperkorrekt eredetű alak] Va, Hv (biz) Mv garancia

inerció [hiperkorrekt eredetű alak] Va (köz) Hv tehetetlenség, lomhaság (→inercia)

kompetenció [hiperkorrekt eredetű alak] Fv, Va, Hv illetékesség (→kompetencia)

licenció [hiperkorrekt eredetű alak] Fv kereskedelmi vagy gyártási tevékenységre jogosító engedély (→licenc)

próféció [hiperkorrekt eredetű alak] Fv prófécia

szentenció [hiperkorrekt eredetű alak] Fv, Va, Hv, Mv szentencia

Az *-ia*, *-cia* végződés egy változata az *ó*-val ejtés. Az ezt használók számára ez az alapbeállítás, a gyakori forma, és az *a*-s változat a másodlagos, tehát az *a*-s változatot viszonyítják az *ó*-s változathoz. Az *a*-s változatot ismerők (főképp a magyarországi beszélők) az alaki hasonlóság és az ennek alapján azonosított jelentés révén képesek megérteni e szavakat. A regionális alapú konvenciótól való alaki eltérés ugyanazt a szemantikai azonosítást eredményezi, ugyanazt a fogalmi hálózatot hívja elő, de nagyobb mentális erőfeszítést kíván.

Teljesen más jelentésben kezd működni a kölcsönszó a nem ht-feldolgozásban, homoním társítás vagy a forrásnyelvi poliszém kiterjesztés elhomályosult volta miatt:

affirmálódás Va Hv érvényesülés, felzárkózás

affirmálódik [lat→szrb/hrv] Va, Hv érvényesül, felzárkózik

akt² [lat] **1.** Va, Hv cselekedet, tett **2.** Hv ügyirat, akta (→aktus)

hulahopka [ang] Mv • **hullahopp** Va, Hv vékony női harisnyanadrág

kugli [...] **2.** Va, Hv *gasztr* gombóc (fagyalté)

poén [...] **3.** Va, Hv pont (a teljesítménymérés eszköze)

poénózás [...] **2.** Va pontozás (versenyen) (→poén)

restauráció (ker) Fv (biz) vendéglő, étterem (→resztauráció, resti, resztorán)

stikli [szln] Mv (biz) túsarok, túsarkú cipő

spriccel [ném] (isk) Őv (biz) lóg az óráról (→spricáz)

stíl [gör→lat→fr] Fv (szleng) pompás **nagy** ~ nagyszerű (dolog)

A fenti szavak a megadott régió beszélői számára más jelentést hívnak be alapbeállítás szerint, mint a többi régió beszélői számára, beleértve a magyarországiakat is. Az előbbieknél a közmagyar jelentésű és a regionális szó között homonim viszony van (*stikli1* 'túsarok', *stikli2* 'csíny, kisebb bűn'). A nem a régióhoz tartozók nehezen vagy egyáltalán nem értik meg e kifejezéseket elsősre, mert az általuk ismert jelentés révén olyan fogalmi környezetre asszociálnak, amelyben a regionális, kölcsönszói jelentés nincs jelen, nem értelmezhető.

Más esetekben a regionális, kölcsönszói eredetű jelentés szemantikailag közel áll a közszói jelentéshez, valamilyen lazább poliszém viszony fölismerhető a szó több, különböző régiókhoz köthető jelentése között:

novellizáció, novellizálás [lat] Fv törvénymódosítás aktusa (→novella)

promóció [Er, Fv, Hv, Va promóció, Mv promoció] **1.** Er ugyanabban az évben, ugyanazon a szakon végzett egyetemi hallgatók csoportja **2.** Fv Hv a diploma átadása, ill. átvétele; diplomaosztó **3.** Va Hv Mv Öv reklám célú bemutatás

Nem érthető másutt, lefordítandó kölcsönszó:

bitovka [szlk] Fv kisebb tömbház

blagajna [Mv blagajna; szrb/hrv/szln] Va, Hv, Mv pénztár

blagajnica [Mv blagajnica, szrb/hrv] *ker* Va, Hv, Mv pénztárosnő

cvicski [szlk] Fv tornacipő

mutuj [rom] Er 1. néma 2. ügyetlen, buta

akontáció [ol] **1.** Fv →lízingnél→kezdőrészlet **2.** Va, Hv, Mv bér, személyi jövedelem előlege (→ a conto)

alimentára [rom] Er élelmiszerüzlet (→alimentáció, alimentál, alimentum)

aprozár [rom] Er zöldségesbolt

E szavak fonológiai és morfológiai szerkezete csak az adott régióban élők és beszélők számára hív elő jelentést. Másoknak külön informálás nélkül nem kapcsolódik fogalmi tartalom hozzájuk. A szókölcsonzés különböző szemantikai változatai valósulnak meg e példákban. A valamilyen mértékig kétnyelvű, az átadó államnyelvet valamilyen mértékben ismerő, az adott régióban élő beszélők számára e szavaknak nemcsak a jelentése, hanem tágabb nyelvi környezete (szócsaládja, használati területei) és az azt tartalmazó fogalmi hálózata is ismerős, és részben, szükség szerint előhívható a szó használatakor. A más régiókban élők vagy egy-

nyelvű magyarok többsége számára ezek a szavak nemcsak jelentés nélküliek, hanem teljesen magukban állnak: sem hangalakjuk nem asszociál hasonló, ismert és értelmes hangalakokra, sem nem hívnak elő olyan fogalmi hálózatot, amelyben keresni és levezetni lehet az adott szó jelentését, mintegy problémamegoldó művelet részeként. Ezek a szavak a régió kívül légüres térbe kerülnek, és vagy így maradnak, lefordítást kívánva, vagy ismertté válnak, fokozatos feldolgozásban, úgy, ahogy más idegen szavakkal történik.

Egy elem érthető, a többi nem:

autobáza [rom] Er gépkocsitelep (→autó, bázis)

autóbuszlinka, linka Fv autóbuszvonal (→linka, konyhalinka, pálinka)

autogára [rom] Er autóbuszállomás (→autó, garázs)

sportareál Fv sporttelep (→areál)

Egyes kölcsönszók morfológiai tagoltsága felismerhető, a szerkezet maga átlátható (transzparens). A tagok egyike azonban csupán az átadó többségi államn nyelv ismeretében érthető. A fenti példák *báza*, *linka*, *gára* elemeinek használati területe az adott régióra korlátozódik, azokkal az ismérvekkel, amelyek az előző csoportra jellemzők. Ez még az *areál* típusú elemekre is érvényes, bár ezeknek az azonos eredetű és fogalmi körű, de kissé eltérő kiterjesztései, változatai ismertebbek általában a magyar anyanyelvűek számára. A nem régióbeli beszélők számára az előtag nyújt némi segítséget a megértéshez, jóllehet ez a pontosításhoz kevés.

Lényegében azonos a kölcsönszó az elterjedtebb változattal, jelentésben és hangalakban is:

agregát [lat] Fv, Va, Ka, Hv áramfejlesztő v. egyéb energiát előállító erőgép (→aggregát, aggregátum)

argument [lat] (biz) Fv, Va, Hv, Mv, érv (→argumentum)

spekulant [lat] Fv, Öv **1.** spekulációval foglalkozó ember, üzér **2.** agyafúrt, furfangos, dörzsölt ember (→spekuláns, spekulánt)

spekulánt [lat] Ka **1.** spekulációval foglalkozó ember, üzér **2.** agyafúrt, furfangos, dörzsölt ember (→spekuláns, spekulant)

Az ilyen jellegű szavak mind alakban, mind jelentésben igen közel állnak a többi régióban (így a magyarországi régióban) használatos szavakhoz. Ezért feldolgozásuk nem okoz különösebb nehézséget, ugyanazokat vagy lényegében ugyanazokat a fonológiai, morfológiai mintákat és fogalmi hálózatokat aktiválják regionális

kötöttség nélkül. A regionális hovatarozást a nem túl feltűnő fonológiai sajátságok jelzik.

Kiterjedt poliszémia, jó átfedésekkel:

akadémia 1. (isk) Fv, Va, Óv szakközépiskolák egyik típusa; **kereskedelmi** ~ Fv, Óv (köz) közgazdasági szakközépiskola 2. Va, Ka, Hv egyetemi szintű oktatási intézmény 3. Fv közművelődési tanfolyamokat szervező intézmény 4. Fv, Va (**ünnepi**) ~ ünnepség, díszünnepély (→handelsakademie)

Egyes szavak olyan jelentéssel is használatosak egyes régiókban, amely jelentések jól fölismerhetően kapcsolódnak az általánosan elterjedt magyar nyelvbeli jelentésekhez. A fölismerhetőség szemantikai kapcsolatot, levezethetőséget jelöl. Például az *akadémia* egyik közmagyar jelentése a 'felsőbb oktatási intézmény, nem feltétlenül állandó jelleggel'. Ehhez a jelentéshez jól kapcsolódnak, főképp metonimikusan a fenti ht-jelentések, még ha kölcsönszói eredetűek is.

Nagyobb mértékben eltérő más jelentések, de levezethetőek, jól illeszkednek, érthetőek:

akció 1. Er, Fv, Va, Hv rendezvény, szervezett családi, kisközösségi, társas esemény, közös munka 2. **ifjúsági** ~ Va, Hv önkéntes, szervezett munkavállalás; az ország második világháború utáni újjáépítésének idején (jórészt fiatalok által) végzett építőmunka

E szavak magyar nyelvbeli státusa hasonló az előzőekben említettekhez, csak a jelentésbeli és használatbeli különbségek nagyobbak. Az *akció* elsődleges közmagyar jelentése 'cselekvés, tevékenység', ennek szemantikai kiterjesztései révén alakult ki több további jelentés, részben szintén idegen nyelvi hatásra, de részben belső fejlődés során. Ilyen jelentése az *akció* főnévnek az alábbi néhány:

2. egyéni kezdeményezés, utasítás nélkül v. utasítás ellenére végzett tevékenység (pl. **egyéni** ~) 3. hivatalos eljárás, művelet (**tisztogatási** ~) 4. szervezett vállalkozás, közösségi megmozdulás (pl. **fásítási** ~) 5. *fiz, kém* hatás 6. színdarab cselekménye

Ezek a jelentések radiálisan kapcsolódnak az elsődleges jelentéshez. Az *akció* fenti határon túli jelentései hasonlóképpen illeszkednek be az *akció* teljes jelentés-hálózatába.

Erős alaki szétkülönbözés: egyes esetekben az azonos jelentéshez az adott államnyelvi szóalak magyaros kiejtősváltozata kapcsolódik. Ezek a fonológiai és morfológiai alakok nagy változatosságot mutatnak, és egyúttal némi bizonytalanságot is: kiejtési és alaki rögzültségük még viszonylagos. Egyúttal jól jelzik azt, hogy a különböző államokhoz csatolt őshonos magyar közösség milyen eltérő nyelvi hatásoknak van kitéve, alapvetően adminisztratív döntések nyomán. A lenti példában jól látható, hogy egy, a magyarországi nyelvhasználatban (az utolsó

alakot leszámítva) ismeretlen szóalak külső régióbeli alkalmazása nyelvtervezési döntéseket kíván, amelynek hiányában a nyelvhasználat, főképp az írásos spontán kodifikáció bizonytalan marad. Megjegyzendő, hogy a magyarországi régióban a lenti példában jelzett fogalmi háló kifejezései körül is bizonytalanság tapasztalható. A három vagy négy tanévig tartó felsőfokú képzés neve *alapképzés* vagy *BA(-s) képzés*, az erre a képzésre járók *alapképzésesek*, *BA-sok (béások)*, a végzettekre nincsen megnevezés, csak körülírás, és a latin eredetű, angol közvetítésű szónak a kiejtése és leírása bizonytalanságba fullad.

bakalár [lat→szlk] Fv 1. három tanévig tartó főiskolai képzésben részesült, főiskolai végzettségű személy 2. az ilyen képzésben részesült személy végzettsége (röv. bc.) (→bakkalaureus, bakalávr, becselevr, bakalör)

bakalávr, becselevr [lat→ukr] Ka 1. három v. négy tanévig tartó főiskolai képzésben részesült, főiskolai végzettségű személy 2. az ilyen képzésben részesült személy végzettsége (→bakkalaureus, bakalár, bakalör)

bakalör [lat→ném] Öv (biz) 1. három tanévig tartó főiskolai képzésben részesült, főiskolai végzettségű személy 2. az ilyen képzésben részesült személy tudományos fokozata (röv. bc.) (→bakkalaureus, bakalár, bakalávr, becselevr)

bakkalaureus Fv 1. három tanévig tartó főiskolai képzésben részesült, főiskolai végzettségű személy 2. az ilyen képzésben részesült személy fokozata (röv. bc.) (→bakalár, bakalávr, becselevr, bakalör)

9. A határon túli magyar régiók idegen szavai közvetlenül elsősorban az adott régió államnyelvéből való kölcsönzések. Rövid szemantikai, funkcionális elemzésük a következő jellegzetességeket mutatja. A ht idegen szavak egyrészt régióon belül használatosak, a régió nyelvváltozatának képezik a részét, mert szemantikailag és fonológiai, morfológiai szempontból a régió államnyelvét ismerők számára érthetőek, e beszélők tudják ezeket a szavakat könnyen feldolgozni, megérteni, az államnyelv szemantikai hálózataiba bekötve. Másrészt e szavak közül számos beépülhet a globális magyar szókészletbe, annak kölcsönszói részébe, például alakváltozatként vagy poliszém hálózat új elemeként, mert a más régiókban élő magyar anyanyelvűek számára is ismerős szemantikai és morfofonológiai mintáknak felel meg. A szemantikailag és konceptuálisan szórványelem magára marad a magyar nyelv teljes rendszerében, és a használatban is regionálisan korlátozódik. A gyakori használat a korlátozódást föloldhatja, a rendszerbe való betagozódást elősegítheti, például szócsalád kialakulásával. A kétnyelvűségi helyzet a szókölcsönzésben, az idegen szavak jelenségkörében a forrásnyelv és a célnyelv (kölcsönző nyelv) határterületén valósul meg.

Mindeme fölismerés jelentősen árnyalja a magyar nyelv szókészletéről tudottakat, és átértelmezi az idegen szó, kölcsönszó és a szókészlet fogalmát. A regionálisan többé-kevésbé kötött lexikális elem ezzel a tulajdonságával együtt része

a teljes lexikonnak, a szókészlet hálózatán belül saját, specifikus helyet elfoglalva. A magyar szókészlet hálózatán belüli tagolódásnak megfelelően helyezkedik el, hálózati kapcsolatait többek között a fent jelzett tényezők mentén kapja meg. Ezeket a hálózati jellemzőket azok a magyar anyanyelvűek ismerik anyanyelvi tudásuk részeként, akiknek van tudásuk egy régió szókészletéről és a közmagyar lexikonról együttesen, beleértve a közöttük lévő viszonyokat, amelyeknek egy jó része azonosságot mutat. A teljes szókészlet nyelvtudományi leírásának ezt a körülményt figyelembe kell vennie, és adatolnia szükséges.

A szókészlet óriási hálózat, prototípushatásokkal. Ezen belül különböző változatokat működtetnek a beszélők, regionális, kulturális, szociológiai tényezők által meghatározva. A fenti példák azt valószínűsítik, hogy a határon túli magyar régiók használati alapú nyelvi rendszerében, annak is a szókészletében nem következett be erős különfejlődés, sokkal inkább az együtt alakulás párhuzamos, gyakran összetartó történeti folyamatai tapasztalhatók. A *kamion* főnév magyarországi jelentése 'nagymeretű, főképp nemzetközi teherfuvarozásban használt, zárt teherkocsi', míg a külső régiókban Er, Va, Hv 'tehergépkocsi', specifikációk nélkül. A magyarországi nyelvhasználatban a közelmúltban ez az utóbbi, általánosabb jelentés terjedt el. Akár ht-hatásra történt ez, akár belső eredetű generalizáció eredménye, vagy mindkét folyamat együtt hatott, az ilyen kevésbé adatolt példák legalábbis a párhuzamos, összeérő, rendszeren belüli dinamikus jelentésképzésre utalnak.

Néhány, a ht-lista jogosságát megkérdőjelező, szakmailag megalapozatlan, de heves visszhangot kiváltó nyilatkozatra az Osiris-szótár és annak ht-anyaga, illetve rövid előzetes elemzése is határozott választ ad. A határon túli magyar régiók kölcsönszavai alapvetően a teljes magyar nyelv szókészletébe épülnek be, és nem csupán egy régiójába. Ezt igazolja az akadémiai Értelmező kéziszótár új kiadása is (Pusztai [szerk.] 2003). Ezt a tényt nem lehet elégszer hangsúlyozni.

10. Összefoglalásul a következők rögzíthetők. A határon túli magyar régiók nyelvhasználatában befogadott kölcsönszavak egyrészt mutatnak regionális jellegzetességeket, másrészt a kölcsönszó magyar nyelvbe való befogadásának szemantikai, valamint fonológiai és morfológiai mintáihoz igazodnak. Ezért ennek megfelelően a teljes magyar lexikon részeként tekinthetők, mind a használatban, mind a leírásban, és a szótárírásban a teljes rendszer részeként kezelendők.

A határon túli magyar lexikológiai sajátságokat, beleértve a kölcsönszavakat, még egyes nyelvészek is kitiltanák a magyar nyelv rendszeréből. A közösségi alapú nyelvi rendszer (*langue*) és a beszéd (*parole*) megkülönböztetése vagy a lexikont és a grammatikát szembeállító szabály-lista formális megosztása e kérdésben nem bizonyul sikeresnek. A lexikológiai tudás a szemantikai és fonológiai kategorizációk és konstruálások révén hálózatban elrendezett fogalmi jellegű tudás, amely nem különül el élesen a grammatikától. A lexikonban a nyelvközösség a belső összefüggéseket nem egyszerű hierarchiában vagy listában tárolja, hanem többek között szociológiai és kulturális paraméterek szerinti változatokban. Ezek a változatok – miképp a fenti röviden elemzett példák is jelzik – legnagyobb részt összefüggnek egymással, sémáik között átfedések vannak. A ténylegesen idegen

szavak általában támogató közeg nélkül maradnak, kivéve, ha az azokat használók a forrásnyelvet és a kultúrát közelebbről ismerik.

A nyelvtudományi alapú határtalanításnak nyilvánvalóan az elején járunk. Nagyon kevés a közös tapasztalat még a lexikológia és a lexikográfia területén is. További kutatások szükségesek annak megállapítására, hogy milyen mélységig, mekkora merítéssel érdemes és szükséges a szavakat, kifejezéseket gyűjteni (például a regionalitáson belül, kisebb hatókörig, akár nyelvjárásig elmenve), vagyis a közös jelleget milyen hatókörig értelmezzük, milyen gyakorisági feltételek teszik indokolttá egy kölcsönszó szótározását, illetve milyen szintig kell és lehet a jelentéseket szétválasztani. Ezek a kérdések természetesen felmerülnek a magyar szavak és a szinonimarendszerek esetében is.

SZAKIRODALOM

- Andor József 1998. A fogalmi keret, a szómező és a szinonimitás határvonalai. In: Gecső Tamás–Spannrafft Marcellina (szerk.): *A szinonimitásról*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 7–19.
- Benő Attila–Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Kolozsvár.
- Cruse, Alan D.–Handsnurscher, Franz–Job, Michael–Lutzeier, Peter Rolf (eds.) 2002. *Lexikologie: Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen. Lexicology: An international handbook on the nature and structure of words and vocabularies*. HSK 21. Vol. 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Cuyckens, Hubert–Dirven, René–Taylor, John R. (eds.) 2003. *Cognitive approaches to Lexical Semantics*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Geeraerts, Dirk 1990. The lexicographical treatment of prototypical polysemy. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.): *Meanings and prototypes. Studies in Linguistic Categorization*. Routledge, London–New York, 195–210.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology*. Clarendon Press, Oxford.
- Geeraerts, Dirk 2001. The definitional practice of dictionaries and the cognitive semantic conception of polysemy. *Lexicographica* 17: 6–21.
- Geeraerts, Dirk–Grondelaers, Stefan–Bakema, Peter 1994. *The Structure of Lexical Variation: Meaning, Naming, and Context*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Ladányi Mária–Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Foundations*. California, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Lanstyák István 2006. A kölcsönszavak rendszerezéséről. In: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szó-kölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 15–56.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Maticsák Sándor (szerk.) 2007. *Nyelv, nemzet identitás*. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Debrecen, Budapest.
- Maturana, Humberto–Varela, Francisco J. 1980. *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. D. Reidel Publishing, Dordrecht.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 2001. *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A magyar nyelvközösség története. (Történeti módszertani vázlat) *Magyar Tudomány* 105: 915–28.

Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2007. *Osiris Idegen szavak szótára*. Osiris, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A poliszémia hálózatmodellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 287–344.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár

ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

The defragmentation of the Hungarian language in the Dictionary of foreign words (Osiris) and the lexicon

Loanwords exert a strong influence on the Hungarian lexicon, and also on the (self)reflexive evaluation of Hungarian language and culture. The paper gives an overview of the linguistic and cultural status of loanwords in the Hungarian-speaking regions around Hungary, in relation to the Hungarian lexicon. In the language use of the Hungarian-speaking regions outside Hungary, loanwords display regional characteristics on the one hand, and conform to the semantic, phonological and morphological patterns of adaptation into the Hungarian language on the other. Accordingly, they should be considered as part of the complete Hungarian lexicon, and also treated as such in description and lexicography. The lexicon is processed in a conceptual network, in semantic and phonological categorizations and construal, not dissociated from grammar radically. Subparts of this huge network have been emerging according to diverse factors, including sociological and cultural parameters, among other things.

Keywords: defragmentation, emergence, foreign word, Hungarian minority regions, lexicon, loanword, morphology, network, phonology, cognitive semantics, supporting matrix

Feltevések és tények az egy szó kiejtéséről

Bevezetés

Az írásmód számos esetben nem felel meg a kiejtésnek, amikor sem fonológiai, sem grammatikai szabály nem magyarázza az eltérést. Néhány mássalhangzónkat hosszan ejtjük, ugyanakkor röviden írjuk bizonyos szavakban, így például a *lesz* szóban (ejtés: *lessz*¹) vagy a *kisebb* melléknév esetében (ejtés: *kissebb*). A *magyar helyesírás szabályai* (1985) ezeket *A szóelemző írásmód* című fejezetben tárgyalja az *Egyéb esetek* alcím alatt (68–75. pontok). A szabályzat célja, hogy magyarázza, indokolja mindazokat az eseteket, amelyekben a helyesírásban írt alak eltér a kiejtéstől. Megmondja továbbá és magyarázattal szolgál arra vonatkozóan, hogy melyik legyen a helyes írásmód, és miért, amikor a kiejtés több lehetséges írásmódot

¹ A tanulmányban a beszédhangokat betűjelük dőlt írásával jelenítjük meg.